

ARCHEOLOGISCH ONDERZOEK

naar de Friese elite uit de vroege Middeleeuwen

De afgelopen tijd is in Noorderbreedte duidelijk geworden dat de archeologische belangstelling voor het terpengebied weer is opgeleefd. De Vereniging voor Terpenonderzoek viert haar 75e verjaardag met hernieuwde activiteiten, en ook door verschillende universiteiten is terpenonderzoek (weer) op het programma gezet. Dat heeft al geleid tot inventarisaties van bestaand materiaal, tot het uitwerken van oud(er) onderzoek en inmiddels ook tot enkele grotere opgravingen die zich vooral op de vroege middeleeuwen richten. De onderzoekers hebben zich verenigd in een projectgroep, die opereert vanuit het Biologisch-Archeologisch Instituut (BAI) van de Rijksuniversiteit Groningen, en deelnemers telt van het BAI, de Universiteit van Amsterdam, de

Vrije Universiteit, het Fries en het Groninger Museum, de vakgroep Kunst-, Architectuurgeschiedenis en Archeologie uit Groningen, de Fryske Akademy en anderen. Ook werkzoekende archeologen hebben zich er bij aangesloten. Dit samenwerkingsverband is mede tot stand gekomen door de impulsen van de samenwerking bij de opgraving van het grafveld van Oosterbeintum (Fr.), waarover eerder al is bericht.

Jurjen M. Bos

Wijnaldum

Op 15 april van dit jaar is, onder gezamenlijke verantwoordelijkheid van de Universiteiten van Amsterdam en Groningen, een nieuwe opgraving begonnen, van een terp bij Wijnaldum in de gemeente Harlingen (1). Deze opgraving zal waarschijnlijk in twee campagnes worden uitgevoerd; de eerste loopt wat het veldwerk betreft tot in oktober aanstaande. Dit artikel is geschreven op een moment dat alleen nog de eerste proefsleuven waren gegraven.

Het gaat om een vijf hektare grote terp, die als akkerland in gebruik is, maar nog een tweede bestemming heeft: het is een beschermd archeologisch monument. Waarom er dan toch gegraven wordt zal in de loop van dit verhaal hopelijk duidelijk worden.

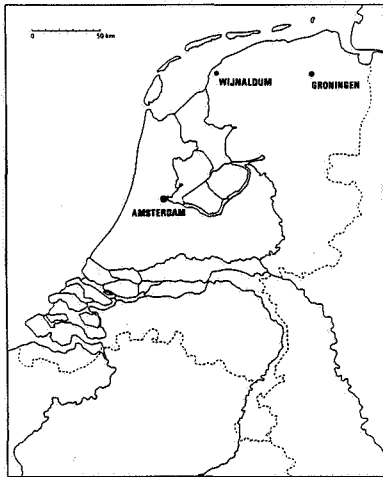
Hier, in noordelijk Westergo, liggen de terpen op langgerekte kwelderruggen, waardoor een kaartbeeld ontstaat dat lijkt op meerdere parallel neergelegde parelkettingen. De bewoning is langzaam opgerukt vanuit het zuiden; op de terpenrij ten zuiden van die van Wijnaldum begint de bewoning in de voor-Romeinse ijzertijd, op die van Wijnaldum in de 1e-2e eeuw na Chr., en op de volgende (Sexbierum) in de 6e-7e eeuw. Tussen deze bewoonde zones lagen

kweldergebieden, die doorsneden werden door geulen. Langs de noordrand van de Wijnaldumer terpen stroomde bijvoorbeeld de Oude Ried, en die moet wel bevaarbaar zijn geweest als je ziet wat hier allemaal van heinde en verre naar toe is gehaald. In een later stadium zullen we dit beeld verder in kunnen gaan kleuren, met hier een weiland, daar een rietkraag, ginds een bosje, maar dan zullen de opgravingen en de eerste analyses achter de rug moeten zijn.

De vele Friese terpen die voor de winning van de vruchtbare terpergrond commercieel zijn afgegraven (in de 19e en begin 20e eeuw) hebben een aanzienlijke hoeveelheid fraaie archeologische vondsten opgeleverd. Het topstuk uit de kollektie van het Fries Museum komt echter niet van een afgegraven terp; dat werd gevonden rond 1950 bij het leggen van drainagebuizen, hier op deze terp.

Grote fibula met zilver en goud

Het gaat om de voet van een mantelspeld, een fragment dus maar, maar dan ook niet van een alledaagse mantelspeld. Deze heeft een zilveren steunplaat, die met goud is afgewerkt en waarop

De ligging van Wijnaldum J. M. Smit, BAI

aan de voorkant in cloisonnétechniek almandijn (een rode halfedelsteen) is aangebracht. Dat laatste houdt in dat van goud cellen zijn gemaakt, waarin precies op maat gezaagde stukjes almandijn zijn bevestigd. Het patroon is deels geometrisch, deels in dierstijl, waarbij gestyleerde dierfiguren in elkaar vervlochten zijn. Parallelen voor dit hoogtepunt van de vroeg-middeleeuwse siersmeedkunst zijn er in Nederland niet, althans niet zo rijk; in het buitenland kennen we stukken van een vergelijkbaar kaliber bijvoorbeeld uit het graf van een Britse opperkoning uit Sutton Hoo, uit ongeveer dezelfde periode. De kunstzinnige waarde overtreft verre de waarde van de materialen, maar toch is de symbolische waarde nog groter. Het vlamme rode, dat bij de fibula van Wijnaldum vrijwel vlakdekkend is toegepast, en nog versterkt is door een onderlaag van goudfolie met wafelpatroon, was iets dat men in die tijd – de eerste helft van de 7e eeuw – herkende. Deze kleur was voorbehouden aan de goden, en met name aan de godin Freya. Hier beneden vinden we dit goddelijke rood bij degenen die zich beschouwden als de plaatsvervangers van de goden op aarde. Zoveel rode glans als in Wijnaldum kan alleen maar toebehoord hebben aan een sacrale of wereldlijke machthebber die slechts bij de goden in de schaduw stond. Hoewel onderzoek in de vorm van opgravingen op het eerste gezicht misschien voor de hand lag was dit toch niet de meest aangewezen weg. De in 1962 ingevoerde Monumentenwet bood namelijk de mogelijkheid deze en andere terpen te bestemmen tot archeologisch monument: dit

terrein kon voortaan veilig blijven liggen terwijl archeologen hun aandacht richtten op het inventariseren van nieuwe terreinen en op het proberen bij te houden van de vele drastische aanslagen op het bodemarchief. Onderzoek in Wijnaldum zou weliswaar heel belangrijke nieuwe informatie op kunnen leveren, maar de terp lag er goed, en men had wel wat anders te doen.

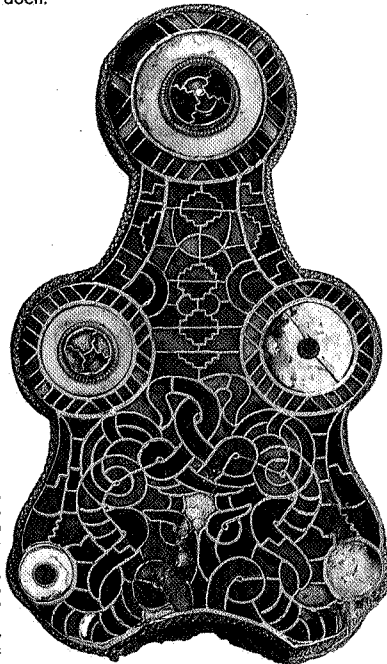

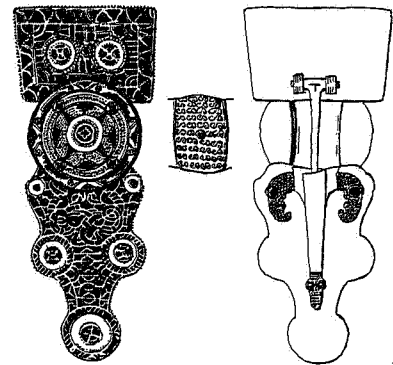
FOTO: CFD, RUG

De 40 jaar geleden gevonden voet van de Koninklijke mantelspeld uit Wijnaldum, nu in het Fries Museum

Amateur-archeologen

Deze inzichten zijn kortgeleden verandert, onder invloed van het werk van amateur-archeologen: enerzijds de mensen die kijkend en zoekend met metaaldetektoren materiaal verzamelden op deze terp, anderzijds door Jan Zijlstra uit Leeuwarden, die de vondsten wist te verwerven en op hun waarde te schatten. Onder deze vondsten bevonden zich nieuwe – inmiddels door het ploegen sterk gefragmenteerde – fragmenten van de beroemde fibula, maar er werd meer gevonden. Veel meer. Dat vormde de aanleiding om het beleid ten aanzien van dit monument, en mogelijk ook andere terpen, grondig te herzien. Aan de ene kant werd duidelijk dat de vele

vragen die over de opkomst van het Friese rijk zijn gerezen, mede onder invloed van onderzoek in meer Frankisch getinte gebieden, hier mogelijk voor een deel beantwoord zouden kunnen worden. Voor ons beeld van de vroege Middeleeuwen in Nederland, die zulke ingrijpende vernieuwingen in gang hebben gezet, zou onderzoek op deze terp veel op kunnen leveren. Aan de andere kant – hoe kwamen al die boeiende

Rekonstruktie van de ca. 17 cm lange fibula van Wijnaldum. De invulling van de centrale schijf berust op fantasie (rekonstruktie en tekening J. Zijlstra, Leeuwarden)

vondsten op en vlak onder het oppervlak terecht? De angst groeide dat de wettelijke bescherming wel eens weinig effectief zou kunnen zijn. Het lag voor de hand te veronderstellen, dat de vondsten tevoorschijn kwamen doordat oude grondsporen door de ploeg werden geraakt. Dat zou betekenen dat niet alleen sporen verloren gaan, maar dat we ook steeds meer vondsten kwijt zouden raken: materiaal dat eenmaal in de bouwvoor (de ploegzone) terecht is gekomen vergaat vlug. En als dat voor deze terp geldt, geldt dat dan ook voor andere? Hoe snel gaat deze erosie? Wat is de situatie nu, na duizend jaar regen, wind en ploegen? Valt het allemaal wel mee, of dreigen we essentiële informatie te verliezen als niet ingegrepen wordt?

Zoals zo vaak leidde het werk van de amateurs tot een opgraving door beroepsarcheologen. Ontheffing van de Monumentenwet werd gevraagd en verkregen, in eerste instantie voor een proefonderzoek naar opbouw en toestand van het monument, later ook voor het documenteren van zo veel mogelijk van de archeologisch belangrijke sporen. Dat werk is nu aan de gang. Getracht wordt zo veel mogelijk informatie te verzamelen over zowel de oude bewoning als de toestand en bedreiging van de sporen daarvan. Het volgende geeft een impressie van de eerste bevindingen. Voordat we echter dit chronologisch opgebouwde verhaal vervolgen moet eerst iets worden uiteengezet over de organisatie van het onderzoek. Onderzoek op deze schaal kan niet door amateurs worden gedaan. De steeds betere opgraaft technieken maken dat het onderzoek daarvoor bijvoorbeeld gewoonweg te duur wordt. Gelukkig is het wel zo dat veel amateurs – uit Friesland maar ook uit de rest van het land – de weg naar de opgraving hebben gevonden en mee helpen, terwijl zij ook bij de uitwerking betrokken zullen worden.

Organisatie

De normale gang van zaken bij grootscheeps onderzoek is dat eerst een klein proefonderzoek plaatsvindt om te zien hoe een eventuele verdere campagne moet worden opgezet. In dit geval waren wij echter bang voor de gevolgen. Het leek een reële mogelijkheid dat de fibula uit een graf gekomen zou zijn, dat we nederzittings- en grafsporen zouden vinden die niet alleen wetenschappelijk interessant zouden zijn, maar ook financieel. Wat zou er dan gebeuren als we zoiets inderdaad zouden vinden? Kun je dan zeggen dat je over een paar jaar wel weer eens terugkomt? Wij waren te bang voor roverijen om voor zo'n opzet te kiezen. De dubbele vraagstelling leek op basis van de vondsten ook voldoende garantie voor een geslaagd onderzoek. Bij de nadere uitwerking van de opzet bleek het onderzoek, zowel in het veld als na afloop bij de uitwerking, zelfs bij de meest bescheiden opzet een onderneming te worden die niet door één instituut gerealiseerd zou kunnen worden. Bovendien sloot de inhoudelijke vraagstelling aan bij de onderzoekprogramma's van zowel Groningen als Amsterdam. Al in een vroeg stadium werd besloten tot een gezamenlijke operatie.

Aan de hand van een in het najaar van 1990 vervaardigde hoogtekaart, de gemelde vondstverspreiding, grondboringen e.d. werd een strategie bepaald, die neerkwam op het graven van een kruis van brede proefsleuven, op basis waarvan bekeken zou worden of het noodzakelijk en/of wenselijk zou zijn om meer te onderzoeken. Inmiddels is zoals beschreven op grond van de inderdaad geconstateerde erosie besloten over te gaan tot het documenteren van

FOTO: ARCHIEF BAI

Door de vele commerciële terpaufgravingen is nog maar een klein deel van de oorspronkelijke Friese terpen voor onderzoek beschikbaar. Hier de afgraving van de terp Berg Sion bij Dokkum, 4 april 1910

de bovenste lagen (net onder de bouwvoor) van de hele helft van de terp die ons in 1991 ter beschikking staat.

De combinatie van onderzoek naar beleidsmatige aspecten van monumentenbeheer en onderzoek naar een mogelijk Fries 'koninklijk' centrum was voor een groot aantal instanties

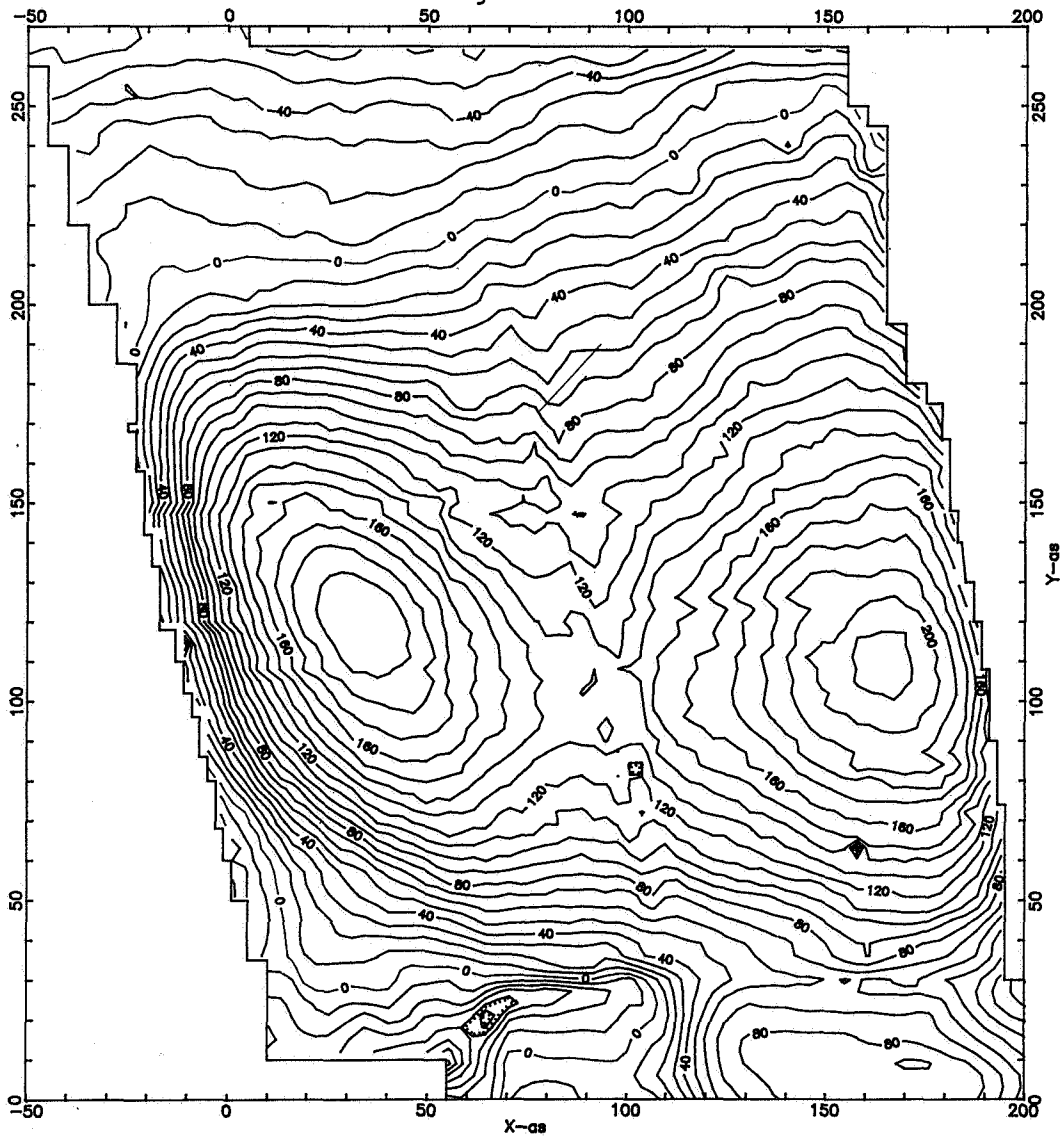
aanleiding om het onderzoek ook in financiële zin mogelijk te maken (2). Het is daa ook bemoedigend dat de eerste twee maanden van de opgraving het onderzoek al gerechtvaardigd hebben ten aanzien van beide vraagstellingen. De belangstelling in bredere kring bleek bij de eerste open dag, die 3150 bezoekers trok.

Centrumfunctie

Hoe rijk en gevarieerd is het vondstmateriaal op een doorsnee Friese terp? Hoewel we dat niet weten wekt het materiaal van deze terp de indruk

dat hier iets bijzonders aan de hand is geweest. De fibula was natuurlijk al een van de duidelijkste aanwijzingen. Bij de opgraving kwamen tot nu toe sporen van ijzerbewerking (een baar, slakken, oventjes), bronsbewerking (baartjes, slakken, gietproppen) en goudbewerking (smeltdruppels en een sterk gesleten toetssteen, terwijl door amateurs ook al baartjes waren gevonden) tevoorschijn. Twee zilverbaartjes worden voorts nog uitgelegd als waarde-eenheid. Dergelijke ambachtelijke activiteiten, die zich hier lijken te concentreren rond de 7e eeuw, worden meestal in verband gebracht met de sociaal-ekonomische elite. Ook de vondst van gouden en zilveren munten wijst daarop. In dit stadium is nog niet aan te geven hoe hoog we het in de maatschappelijke hiërarchie moeten zoeken, maar dat dit bij de hogere echelons is, lijdt geen twiifel. Bij archeologisch onderzoek wordt vaak het percentage import-aardewerk als graadmeter genomen voor de intensiteit van (handels-) contacten, en daarmee voor de belangrijkheid van de bewoners.

Wijnaem

Hoogtelijnenkaart van de tweekoppige terp waar de opgraving plaatsvindt. In 1991 wordt de (oostelijke) rechterhelft van het perceel onderzocht. Opname BAI/Stichting RAAP

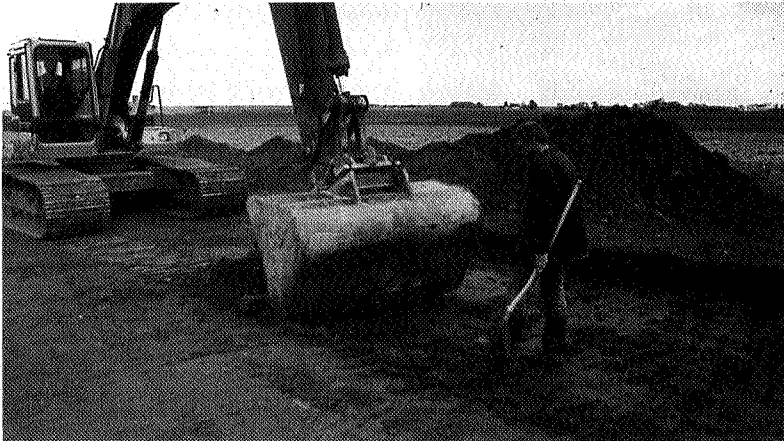

FOTO: BAI

Een nieuwe werkput wordt opengelegd. Archeoloog D. A. Gerrets volgt nauwlettend het werk van kraanmachinist E. Nadema

Voorlopig kan het zeer hoge importpercentage in Wijnaldum alleen gebruikt worden om de contacten van Westergo in het algemeen te onderstrepen; de precieze rol van deze terp zal later deze zomer moeten blijken. Hoe belangrijk is ook bijvoorbeeld het – luxueuze – Merovingi-

De metaaldetektor is een onmisbaar instrument bij opgravingen. Niet alleen kunnen alle metalen voorwerpen worden geborgen, ook kunnen voorspellingen worden gedaan over het volgende opgravingsvlak. Detektiedeskundige H. Hommes is hier op de terp in gesprek met v.r.n.l. H. A. Heidinga, D. A. Gerrets en E. Mulie

FOTO: BAI

De open dag op 8 juni 1991

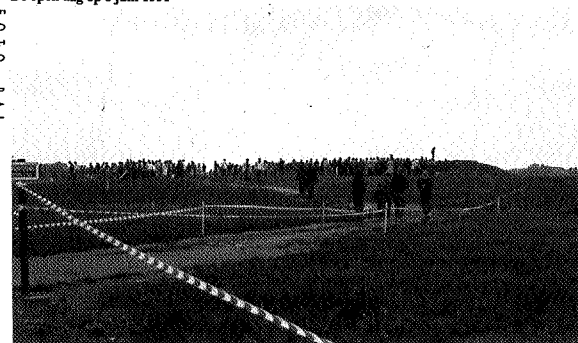

FOTO: BAI

vroeger makkelijk over het hoofd gezien werden. Het glas en de visresten werden al genoemd; daarnaast is al een fraaie kollektie fibulae, beslagstukjes; gereedschap, gordelonderdelen, kleinere sieraden e.d. geborgen. Alle vondsten worden 's avonds gewassen, genummerd en voorlopig gedetermineerd; deze gegevens worden ter plekke ingevoerd in de computer, die ook beschikt over de gedigitaliseerde veldtekeningen.

Bewoningsgeschiedenis

De bloeitijd van de terp, de periode van de grootste macht, lijkt te liggen in de eerste helft van de 7e eeuw. De bewoning begint echter ook hier al in de 1e of 2e eeuw, op de noordflank van de terp zoals die er nu bijligt. De grondsporen blijken in de lichte zavel hier goed leesbaar te zijn, waardoor voor het eerst een serie huisplattengronden, hutkommen, plaggenwallen etc. tevoorschijn komt. De boerderij die bij de vroegste bewoning hoort is van het bekende driescapige type, en gaat vergezeld van het inheemse Friese terpaardewerk, maar ook van geïmporteerde Romeinse terra sigillata, bronzen en zilveren munten en andere vondsten. In de volksverhuizingstijd schuift, als de erosie ons niet om de tuin leidt, de bewoning naar het zuiden, naar wat nu de kop van de terp is. Grote ophogingspakketten of overslibbingslagen ontbreken daar. De vrijliggende opgravingsvlakken laten in deze periode meer bijgebouwen zien (verhoogde ambachtelijke activiteit, waarschijnlijk), maar of dit beeld de komende maanden standhoudt is nog niet met zekerheid te stellen. Aan de hand van het vondstmateriaal aan het oppervlak valt te konkluderen dat de bewoning door is gegaan tot rond de 11e eeuw. De jongste nivo's zijn echter al verdwenen. Graven zijn in de proefsleuven niet aangetroffen. Mogelijk komen deze tevoorschijn nu we overgaan tot het vrijleggen van grotere oppervlakten.